

На правах рукопису

СЛОБОДЯНЮК Еліна Петрівна

ПРАВОСЛАВ'Я НА УКРАЇНІ у 20-х — середині 30-х років ХХ ст.

07.00.01. — Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів — 1996

AB 35.981

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник — Сургай Геннадій Іванович
кандидат історичних наук,

Офіційні опоненти — Кашуба Марія Василівна,
доктор філософських наук,
— Гайковський Михайло Іванович,
кандидат історичних наук.

Провідна організація — Інститут історії України
Національної Академії наук.

Захист відбудеться “10” грудня 1996 р. о _____ годині на засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 04.09.01 в Інституті українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.
(290029, м. Львів, вул. Козельницька, 4)

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту українознавства імені І.Крип'якевича

Автореферат розісланий “___” жовтня 1996 р.

Вчений секретар Спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

Ф.І.Стеблій

ЛНБ України ім.В.Стефаника

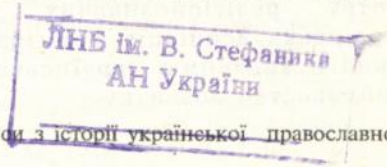
00751718 (Т)

Структура дисертації обумовлена метою і завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури.

ВСТУП. Актуальність теми визначається сучасними умовами життєдіяльності українського суспільства. Історична ситуація, за якою на кінець ХХ ст. український народ знаходиться на етапі побудови власної держави та становлення громадянського суспільства обумовлює вагомість української національної ідеї. Саме у контексті ствердження української національної ідеї можливий і доцільний концептуальний розгляд питання ролі релігії та церкви у державотворчому процесі.

Питання доцільності національної церкви особливо гостро постає з виникненням незалежної держави. Усвідомлюючи роль церкви як великої консолідуючої сили, на засіданні Ради Міністрів УНР 28 жовтня 1919 р. Міністр культур професор І.Огієнко заявив: "Тільки при національній церкві ми будемо мати національну державу".¹ Теза, що утвердження державності є успішним тоді, коли в незалежній державі є незалежна церква, дискутується з усіх боків, висловлюються щодо цього різні аргументи. Головним аргументом для її заперечення є той факт, що у багатьох країнах релігійні центри знаходяться поза межами цих країн і це не заважає церкві захищати місцеву державність та національні інтереси. Протилежний аргумент базується на тому, що такий варіант можливий тільки у сформованому громадянському суспільстві за умов, коли його державність стоїть на міцному ґрунті певних традицій. У сучасній Україні процес становлення громадянського суспільства перебуває на початковій стадії, державність лише формується і єдиний православний простір з Росією для державотворчого процесу небажаний.

Більшість православних парафій України належить до Московського патріархату. Єдиний релігійний простір з Росією ускладнює можливість побудови реальної незалежності українського суспільства. Але шлях конфронтації, намагання негайно і кардинально змінити ситуацію принесе перш за все негативні наслідки. Для конструктивного вирішення проблеми необхідно спрямовувати зусилля всіх державницьких сил на консолідацію в рамках єдиного православного простору України.

¹ Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії української православної церкви. — К., 1993 — С. 6

Теза про відсутність єдиного православного простору України не є, на жаль, категоричним перебільшенням, а, дійсною реальністю. Вона базується на багатьох факторах загально- та конкретноісторичного процесів. По-перше, слід враховувати, що незалежність окремих конфесій є особливістю саме православної церкви. По-друге, специфічні обставини історії України зумовили існування багатьох напрямків православ'я на її території. Вивчення всіх православних конфесій, аналіз їх спільних рис та характеристик, єдиної трагічної долі за тоталітарного режиму, на думку автора, здатні суттєво вплинути на процеси консолідації національних сил, стати вагомим аргументом за побудову об'єднаної міцної національної церкви.

Церква є невід'ємним і одним із визначальних елементів загальнонаціонального буття, для України такою історично стала православна церква. Даний фактор, не заперечуючи необхідності вивчення всіх релігійних течій, посилює актуальність дослідження саме православ'я.

Складна релігійна ситуація в Україні виявляється у непорозумінні між організаціями різних віросповідань, владними структурами, атеїзованою громадськістю. У цьому контексті глибина і складність проблеми міжконфесійного порозуміння та необхідності встановлення конструктивних стосунків особливо яскраво виявилися під час подій 18 липня 1995 р. Неспроможність розв'язати конфлікт мирним шляхом нанесла велику шкоду соціальній стабільності і консолідації суспільства.

Необхідність виходу із кризи спонукає до пошуку комплексних підходів у вирішенні релігійних проблем, стимулює наукову думку.

Дослідження та популяризація історії кожної конфесії (і в першу чергу протиборних) було б реальними кроками до діалогу та порозуміння між церквами, до стабілізації суспільства взагалі, до єдності та національної злагоди, і, в кінцевому підсумку, позитивно б вплинули на процес національного відродження. Не випадково науково-практична конференція "Релігія та церква в суспільно-політичному та духовному відродженні України" (Київ, квітень 1993 р.) прийняла ухвали про необхідність дослідження проблем історії кожної з церков, існуючих на Україні, наголосила на доцільності створення спеціального центру релігієзнавчих досліджень. Була створена Українська асоціація релігієзнавців, що поставила за мету сприяти вивченню українського православ'я: його сутність, особливостей розвитку.

Поряд з процесами національної консолідації та державотворення православ'я виконує й іншу важливу функцію. Релігія складає одну з основ духовного світу як окремої людини, так і суспільства в цілому, вільний доступ до духовних здобутків власного народу піднімає на інший рівень буття людей, впливає на формування глибокого внутрішнього світу.

За цих умов ґрунтовний аналіз історичного минулого православ'я в Україні сприяв би усвідомленню певних практичних уроків і допомагав би уникненню нових помилок. Всі наведені фактори визначають актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Об'єктом дослідження є політика радянської влади на Україні щодо православ'я. Розглядається комплекс форм та методів нищення релігії тоталітарним режимом, а також прослідковується динаміка соціальних, політичних та духовно-культурних змін, що відбувалися в українському суспільстві внаслідок його примусової атеїзації.

Вивчення політики радянської влади щодо православ'я, як і будь-яка сторінка історії України, за радянського часу ставилося в певні ідеологічні рамки, визначені установками комуністичної партії. Головні засади партійного трактування ролі релігії та церкви в Україні за радянського часу базувалися на тезах про контрреволюційну роль церкви в соціалістичному суспільстві та про відмирання релігії на шляху до побудови комунізму. Відповідно до заданих умов радянськими істориками проводилися досліджувану історію православних церков України сталінського періоду.

Перші спроби аналізу релігійної ситуації та антирелігійної діяльності радянської держави проводилися безпосередньо за її наслідками. За формою та змістом ці дослідження носили переважно ідеологічний характер. Цінність подібних публікацій полягає в фіксації тогочасної ситуації відповідно до історичних обставин. У цьому аспекті особливо цікавим є роботи головного ідеолога радянського атеїзму, голови Центральної Ради Союзу Війовничих Безвірників Омеляна Ярославського, та публікації СВБ.²

² Антирелигиозная работа на пороге второй пятилетки. — М., 1932; Релігія в боротьбі проти соціалізму. — Харків, 1931; Сухоплюєв І. Відокремлення церкви від держави. — Харків, 1929; Кривохатський М. За новий безрелігійний побут. — К., 1931; Щербак М. Релігія — ворог працюючих. — Харків, 1930; Петрів В. П'ятирічкою по релігії. — Харків, 1930; Руденко І. Як безвірники допомагають колективізації. — Харків, 1930; Чевранов А. Соціалістичне змагання на антирелігійному фронті. — Харків, 1930; Антирелигиозная работа на пороге второй пятилетке. — М., 1932; Кандидов Б. Вредительство, интервенция і церковь. — М., 1931; Потапчик І. Комсомол

Тенденція висвітлення долі українського православ'я за радянського часу, як процесу його закономірного, безконфліктного відмирання, була продовжена радянськими істориками пізнішого періоду.³

Тематично з проблемою даного дослідження пересікаються роботи М.С. Корзуна "Русская православная церковь. 1917-1945 г. изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения." та М.С. Гордієнко "Эволюция русского православья (20-80-е гг. XX ст.)", які за своїм змістом повністю відповідають тогочасним ідеологічним кліше, в результаті чого значною мірою втрачають свою наукову цінність.⁴

Найбільш цікавою в світлі досліджуваної теми є невелика стаття "Атеизм на Украине в 20-30-х гг.", автори якої безпосередньо впроваджували в життя антирелігійну політику радянської держави. У 1930-ті роки В.Н.Петров був головою Центральної Ради Союзу воєвничих Безвірників України, а І.Н. Кравець — завідувачим відділом ЦР СВБ УСРР.⁵

В рамках комуністичної антирелігійної теорії витримувався і зміст досліджень інших галузей суспільних наук.⁶

Наприкінці 80-х років у зв'язку з проголошеною "гласністю" з'являються перші уривчасті публікації щодо трагічної долі православ'я доби сталінізму загалом по СРСР. Тема співвідношення держави та релігії в правознавчому

в боротьбі проти релігійників. Харків — К., 1930; Нестеровський К. Колгоспниця й релігія. — К., 1930; Нестеровський К. Виховання воєвничих атеїстів. — Харків. 1931; Воєвничий І. Розгорнутими лавами — на релігію. — Дніпропетровськ, 1930; Антирелігійна робота на порогові другій п'ятилетки. — М., 1932; Чому ми стали безбожниками. — М., 1933 Дайрі Р. Контрреволюційна роль релігії в СРСР. — Харків, 1934; Путинцев Ф.М. О свободі совести. — М., 1937; Антирелігійні та антипасхальні матеріали для агітаторів. — Жмеринка, 1937; Каширин П. О свободі совести. — М., 1939; Ярославський Ом. Комунізм і релігія. — К., 1938; XX-літє відділення церкви від держави. — М., 1938.

³ Острянин Д.Х. Релігія та її реакційна роль. — К., 1955; По етапам розвитку атеїзму в СРСР. — Ленінград, 1967.

⁴ Гордієнко Н.С. Эволюция русского православия (20-80-е гг. XX ст.) — М., 1984; Корзун М.С. Русская православная церковь. 1917-1945 г. — Минск, 1987.

⁵ Кравець І.Н. Петров В.Н. Атеизм на Украине в 20-30-е гг.//Философские науки. — 1968. — № 6.

⁶ Черний А.М. Социально-психологические аспекты процесса секуляризации сельского населения. (На материалах УССР). Дис. канд. филос. наук. — М., 1973; Курочкин П. Эволюция современного русского православья. Дис. докт. филос. наук. — М., 1970 Готовский Л. А. Деятельность Коммунистической партии Украины по атеистическому воспитанию трудящихся (1928-1932 гг.) Автореф. дис. канд. истор. наук. — Одесса, 1975.

аспекті, яка тенденційно висвітлювалася радянськими юристами⁷ набула нового звучання в умовах порівняння радянського законодавства з світовими нормами права. Основи нових підходів були закладені у роботах В.М.Савельєва та В.М. Павлюченка.⁸ Безпосередньому вивченню законодавчої бази антирелігійної політики радянської держави з часу її виникнення до другої світової війни присвячена робота М.І. Одінцева.⁹

Вивчення долі православ'я за радянського часу західними вченими кардинально відрізняється за напрямками, методами та змістом досліджень. Західна історіографія даного питання потребує окремого розгляду. Дослідження західних істориків можна умовно поділити на дві групи. До першої з них відносяться роботи, що аналізують становище релігії при комуністичному режимі; до другої — дослідження української діаспори щодо православних конфесій України, особливо національно спрямованої Української автокефальної православної церкви.

Серед аналітичних досліджень першої групи слід виділити роботу англійського релігієзнавця Р. Конкверста про релігійні проблеми в СРСР.¹⁰ У. Флетчер у книзі "Наука виживання", розглядає долю церков у Радянському Союзі 1927-1943 років.¹¹

Відомий західний дослідник А. А. Боголепов у монографії "Церковь под властью коммунизма"¹² детально розглядає антирелігійну сутність радянського законодавства. Близькою за темою є і книга І. Шафаревича "Законодательство о религии в СССР".¹³

Дослідження "Трагедия русской церкви" Льва Регельсона охоплює період з 1917 по 1945 рр.¹⁴ Близькими за часовими рамками є роботи Г.Коха та А.Краснова-Левитина.¹⁵

Провідну роль серед досліджень долі православ'я на Україні за радянського часу відіграють роботи, що

⁷ Бражник В.М. Право. Религия. Атеизм. — К., 1983.

⁸ Савельев В.Н. Свобода совести: история и теория. М., 1991 Павлюченко В.М. Свобода совести: закон і приактика. — К., 1990.

⁹ Одицов Н.И. Государство и церковь. 1917-1938 гг. — М., 1991.

¹⁰ Religion in the USSR. New York - Washington. 1968 — h.8.

¹¹ Fletcher W. A Study in Survival (The Church in Russia 1927/1943) — London, 1965.

¹² Боголепов А.А. Церковь под властью коммунизма. — Мюнхен, 1958.

¹³ Шафаревич И.Р. Законодательство о религии в СССР. — Париж, 1973.

¹⁴ Регельсон Л. Трагедия русской церкви. 1917-1945. — Париж, 1977.

¹⁵ Кох Г. Теория III Риму в истории восстановленного Московского Патриархата (1917-1952) — Мюнхен, 1953; Краснов-Левитин А. Лихие годы. 1925-1941. — Париж, 1977.

аналізують різні аспекти існування та діяльності Української автокефальної православної церкви.¹⁶ Це питання змістовно викладається протоєреєм Н. Плічковським у "Нарисі історії Української православної церкви".¹⁷

Важливою подією української історіографії став вихід чотири томного (у п'яти книгах) нарису історії Української православної церкви професора Івана Власовського.¹⁸ Четвертий том присвячено саме періоду організаційного усамостійнення Української православної Церкви — ХХ століттю. Не зважаючи на невеликий обсяг розділу присвяченого періоду 1920-30-х років він піднімає найширші проблеми антицерковної політики радянської влади.

У добу перебудови відбулися процеси, які призвели до значних зрушень у вивченні вітчизняної історії. Зняття бар'єрів для обміну інформацією із зовнішнім світом відкрило шлях на Україну новітнім зарубіжним публікаціям¹⁹ і стимулювало проведення відчизняних досліджень. У 1990-1994 рр. істориками, філософами, діячами церкви починають опрацьовуватися окремі аспекти долі православ'я за радянського часу,²⁰ ведуться регіональні та краєзнавчі дослідження, вивчається життєвий шлях окремих діячів православ'я та оцінюється їх внесок у побудову національної церкви²¹.

З встановленням незалежності України з'явилися перші роботи, що торкалися тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми.²² Серед перших публікацій слід

¹⁶ Воронин О. Автокефалія Української православної церкви. — Кенсингтон, 1990; Рахманний Р. Самовизначення християнської України. — Торонто, 1977.

¹⁷ Плічковський Н (Протоєрей) Нарис історії Української православної церкви. — Австралія, 1985, 1988.

¹⁸ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. — Нью-Йорк - Київ - Саул Бавнд-Брук, 1990.

¹⁹ Воронин О. Автокефалія Української Православної Церкви// Літературна Україна - 1991 10, 17 жовтня, 14,21 листопада, 5,12,19,26 грудня; 1992 - 1 січня.

²⁰ Ісіченко Ю. Українське православ'я час вибору// Прапор. — 1990 — №12 — С.136-152. Сверестюк Є. Я приніс гілку терену// Слово. — 1990. — № 14.

²¹ Зінченко А. Подільська сторінка відродження національної церкви/ Сучасність. — 1992. — №10. — С.91-97; Симоненко В. Автокефальна Церква на Ніженщині.// Наша віра. - 1993 - №2,11-12; Матюшенко І. Відродження й життя Української автокефальної Православної церкви в Січеславщині// Наша віра. — №3,4.

²² Релігія, обшество и государство в XX в. Матеріали конференції. — М., 1991; Релігійні традиції в духовному відродженні України. (Матеріали всеукраїнської наукової конференції) — Полтава, 1992; Сталінізм на Україні.20-30-ті роки. — К., 1991; Історія релігії в Україні. Тези доповідей Міжнародного IV круглого столу. — Львів. 1994; Історія релігії в Україні. Тези доповідей Міжнародного V круглого столу. — Львів. 1995.

виділити монографію В.І.Акуленка "Злочин проти пам'яті", присвячену вивченню процесу нищення історичних церковних цінностей.²³

Певну стислу інформацію можливо почерпнути з релігіознавчого довідкового нариса "Історія християнської церкви на Україні"²⁴ та збірника "Церква і національне відродження".²⁵

Грунтовне дослідження національної церкви почалося вже в незалежній Україні.²⁶ Першою роботою, що охопила весь період існування УАПЦ до 1930 р. включно стала дисертація на співшукання кандидата історичних наук О.М. Ігнатуша.²⁷

Монографія А.Л. Зінченка "Благовістя національного духу" присвячена історії Української церкви на Поділлі в першій третині ХХ ст.²⁸

Першою спробою провести позбавлене ідеологічних нашарувань дослідження по вивченню державної політики щодо православ'я за сталінського правління стала дисертація на здобуття ступеню доктора історичних наук В.О. Пашенка,²⁹ присвячена взаємовідносинами радянської держави і православних конфесій в Україні у 20-30-х роках ХХ ст.

Підсумовуючи ступень вивчення проблеми долі українського православ'я в умовах радянської держави слід відзначити кілька аспектів. Поставлені в конкретні ідеологічні рамки радянські історики не могли по справжньому науково досліджувати реальну ситуацію щодо православ'я.

Широкий спектр проблем становища православ'я за радянської влади розглядається в роботах західних дослідників. Разом з тим, аналіз зарубіжної історіографії виявляє недоліки західних досліджень, пов'язані з об'єктивними причинами — недоступністю джерельної бази.

Аналіз вітчизняної історіографії з даного питання засвідчує, що його розробка знаходиться ще на початковому

²³ Акуленко В.І. Злочин проти пам'яті. — К., 1991.

²⁴ Історія християнської церкви на Україні. — К., 1992.

²⁵ Церква і національне відродження. — К., 1993.

²⁶ Бевзюк Н. П. Украинская автокефальная православная церковь в годы Гражданской войны: образование и деятельность. Дис. канд. истор. наук. — Одесса. 1989

²⁷ Ігнатуша О. М. Українська автокефальна православна церква 1917 - 1930). Дис. канд. іст. наук. — Запоріжжя, 1993.

²⁸ Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. — К., 1993

²⁹ Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. — К., 1993; Пашенко В.О. Свобода совісті: Міфи і факти 20-30-х рр. — К., 1994; Пашенко В.О. "Ніч минула, а день наближається..." Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. — К., 1994.

етапі. Новітні наукові дослідження, в силу багатогранності проблем, ще не охопили всі її галузі. Зокрема, потребують аналітичного аналізу характер та особливості православного руху України за умов тоталітарної державної системи.

Автор ставить перед собою мету проаналізувати суть, методи і форми впливів радянської держави на процеси що відбувалися в православних конфесіях, дослідити роль державної антирелігійної політики у формуванні специфічних умов існування православ'я України, вивчити зміни, які у зв'язку з цим відбулися у суспільстві на протязі 1920-30-х років.

Виходячи з поставленої мети, автор прагне вирішити основні завдання дисертації:

— ретроспективно проаналізувати долю православної церкви в Україні;

— з'ясувати законодавчо-правове становище релігії та церкви за умов радянської влади;

— показати ставлення тоталітарного режиму до православ'я;

— відшукати спільні риси долі всіх православних конфесій;

— висвітлити діяльність карально-репресивних органів влади по проведенню антирелігійної політики;

— дослідити та класифікувати методи і форми боротьби проти релігії;

— прослідкувати динаміку процесів по нищенню православ'я в Україні;

— відтворити зворотню реакцію українського народу на примусову секуляризацію його життєдіяльності;

— виявити наслідки антирелігійної політики радянської держави щодо православ'я;

— на тлі суспільно-політичних та внутрішньоцерковних подій виділити якісні етапи нищення православної церкви в Україні.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 20-х до середини

30-х років ХХ ст. Вибір саме таких часових рамок визначається певними умовами. Встановлення радянської влади на Україні започаткувало процес переслідування релігії. У 1929 р. розпочався другий етап наступу на релігію, пов'язаний з "соціалізацією" українського села, який закінчився в середині 30-х років. Його наслідками було витіснення релігії з громадського життя українського народу, нищення церкви як соціального інституту. Третій етап антирелігійної боротьби, що охоплює другу половину 30-х років, характеризується застосуванням найжорстокіших репресивних методів, направлених на фізичне винищення

духовенства та нищення матеріальних релігійних пам'яток. Третій етап в силу своєї специфіки, а також з огляду на відсутності архівних матеріалів потребує окремого дослідження.

Методологія дослідження обумовлює об'єктивний підхід, за яким предмет дослідження розглядається незалежно від волі окремих осіб, на основі пошуку фактів, які визначили події, що вивчаються. В рамках даного підходу застосовуються загальнонаукові методи: збирання інформації; аналізу документів; вивчення статистики; моделювання; псевдогенезу тощо. Серед застосованих автором специфічно історичних методів (як-то: хронологічного, історичних паралелей) слід виділити ретрогресивний метод. Сутність ретрогресивного методу полягає у використанні матеріалів пізнішого періоду, як виявів наслідків більш ранніх подій.

Джерельна база дисертації містить різноманітні за змістом і характером неопубліковані і опубліковані документи і матеріали.

Документи, що характеризують вплив радянської держави на православні церкви — акти вищих органів державної влади та управління: ВУЦВКУ, Раднаркому, Наркомюсту та НКВС СРСР і УСРР — частково публікувалися протягом 20-30-х років у періодичних виданнях та окремими збірками, частково вийшли за часів перебудови, в більшості залишилися неопублікованими.

Публікації документів суворо контролювалися радянською цензурою. За таких умов видавалася лише незначна частка чітко визначених, ідеологічно витриманих документальних матеріалів.

Збірники документів, присвячені долі православ'я України, за умов тоталітарного режиму видавалися й на Заході. Серед подібних документальних зібрань слід виділити багатотомну "Мартирологію українських церков", що була видана у Канаді 1987 р.

Перший том "Мартирології українських церков"³⁰ присвячений документам, матеріалам, християнському самвидаву по історії православних конфесій України.

Вагому складову джерельної бази дослідження містять матеріали різних архівів. Серед них чільне місце посідає Центральний державний архів вищих органів державної влади України. Фонди ЦДАВО України мають матеріали, що висвітлюють стосунки православних церков, віруючих з різними гілками та рівнями державних органів УСРР:

³⁰ Мартирологія українських церков. — Торонто. 1987 — Т.1

ВУЦИКом (Ф.1), РНКомом (Ф.2), НКВС (Ф.5), Нарокмюстом (Ф.8) тощо.

Фонди ЦДАВО України вміщують широкий спектр фактичних матеріалів, в тому числі: зі статистики парафій православних конфесій, з кількісного та якісного складу релігійних громад. Базу для аналітичного аналізу подає переписка з приводу різних релігійних питань, фінансові звіти, протоколи засідань тощо. Так, найзначнішим за кількістю архівних справ внутрішньоцерковного походження УАПЦ є 3984 фонд ЦДАВО України.

Специфічний характер мають документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (колишній Центральний архів ЦК Компартії України). Секретні протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У дають змогу з'ясувати суть церковної політики режиму, методи, за допомогою яких провокувалися міжконфесійні чвари, розкладницька діяльність у середині православних конфесій.

Політичні огляди й політичні зведення, що складала органи ДПУ для партійних органів є унікальними джерелами. Важливу групу документів знаходимо у фондах прокуратури.

Державні архіви окремих областей вміщують документи губернських, окружних, районних виконкомів Рад і їх відділів — юстиції, управління, адміністративних культурів.

Переважна більшість з перерахованих джерел в силу об'єктивних обставин не використовувалася попередніми дослідниками даної проблеми.

Матеріали архівних фондів склали фактичну основу дисертації. Автором використано документи 16 фондів 8 центральних і обласних державних архівів.

Важливим джерелом є періодична преса. Її найчисельнішу групу становить офіційна радянська періодика,³¹ і, зокрема, антирелігійні газети та журнали.³²

Українська центральна та місцева преса допомагає відтворити деталі загальної картини, містить велику кількість відомостей про поточну ситуацію щодо православних конфесій.

На жаль у період, що вивчається, церковна періодика припинила своє існування і не може бути використана у дослідженні.

Специфічним джерелом історичних досліджень є спогади. Джерела такого роду до останнього часу публікувалися тільки на Заході.

³¹ Комуніст. — Харків. — 1924-1934; Комуніст. — Київ. — 1934-1940.

³² Безбожник. — Москва. — 1929-1939; Безвірник. Харків. — 1929-1934; Безвірник. — Київ. — 1934-1939; Антирелігіозник. — Москва. -- 1929-1939.

Особливе місце серед дослідників історії національної церкви займає засновник УАПЦ В. Липківський. Окремо відзначимо сьомий розділ його багатотомного "Відродження Церкви на Україні".³³

Велика документальна база притаманна спогадам протоєрея Митрофана Явдася "Українська автокефальна православна церква (1921-1936)".³⁴

Масштабність і багатогранність спогадів пропопесвітера Д. Бурка роблять їх цінним набутком нашої історіографії. Зібрання статей Д. Бурка "Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя" було видане після його смерті видавничим фондом владики Мстислава, тоді митрополита УАПЦ.³⁵

Аналізуючі наявні джерела, як архівні, так і опубліковані, автор прийшов до висновку, що вони мають значний інформаційний потенціал, цілком достатній для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягти визначеної мети.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному дослідженні причин динаміки і результатів антицерковної політики радянської влади. Досліджуються засади і методи діяльності законодавчих та виконавчих органів, безпосередніх і опосередкованих наслідків нищення православ'я. Аналізується антирелігійна діяльність радянської держави як єдиний глибоко закономірний процес розгалуженої системи відповідних заходів, який має яскраво виражену послідовність певних якісно відмінних етапів.

До наукового обігу введено неопубліковані документи православних конфесій, які діяли в Україні, в період, що вивчається. Поряд з науковоцінним обнародуванням документів державних структур різних рівнів — особливо утаємниченої інформації силових структур тоталітарної держави — необхідно виділити широкі статистичні дослідження, проведені автором на базі архівних даних.

Практичне значення дисертації. Дослідження, проведені автором, а також фактичний матеріал, введений ним в науковий обіг можуть бути використані при написанні узагальнюючої історії українського православ'я, підготовці наукових та публіцистичних праць, присвячених окремим аспектам радянського періоду вітчизняної історії, розробці

³³ Липківський В. Відродження церкви в Україні. 1917- 1930. — Торонто, 1959.

³⁴ Явдась М. Українська автокефальна православна церква, (1921-1936). Документи для історії УАПЦ, — Мюнхен - Іпгольштадт, 1956.

³⁵ Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук, 1988.

лекцій та спецкурсів з історії України, українського православ'я, національної культури та побуту. Дане дослідження може використовуватися не тільки істориками, а й релігіознавцями та філософами.

За умов гострої міжконфесійної конфронтації в сучасній Україні напрямки дисертаційного дослідження свідомо визначалися у руслі пошуку спільних характеристик різних православних конфесій. Спільна трагічна доля українського православ'я незалежно від певних відмінностей окремих течій може виступати об'єднуючим фактором за сучасних соціальних умов. У цьому контексті результати даної роботи можуть бути врахованими в практичній діяльності владних структур, духовенства різних конфесій для взаєморозуміння та консолідації суспільства.

Практичне застосування результатів роботи доцільне і у вирішенні питання про роль і місце України, українського християнства, українських церков у християнській Європі, визначення конфесійного положення між Сходом і Заходом.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ:

У першому розділі — “Антирелігійна політика законодавчої та виконавчої влади радянської держави” — розглянуто комплекс ідеологічних, правничо-законодавчих основ радянської політики щодо релігії та вивчено повноваження державних органів по їх виконанню.

Встановлення радянської влади на Україні розпочало етап побудови суспільства, в моделі якого не було місця релігії. Церква, з її впливом у суспільстві, заважала встановленню повного контролю державної влади над життям та діяльністю народу. Тому витіснення релігії та її соціального інституту — церкви з суспільного життя було закономірним явищем побудови соціалістичної держави.

Антирелігійна політика радянської держави відповідала певним теоретичним засадам комунізму і виражалась у відповідних законодавчих актах. Радянське законодавство адекватно втілювало ставлення комуністичної партії до релігійних організацій, як до останньої легально діючої контрреволюційної сили, яка має вплив на широкі прошарки суспільства.

Держава визначає свої позиції щодо діяльності церкви, встановлює її правовий статус, застосовуючи з цієї метою ПРАВОТВОРЧУ (видаючи закони, що стосуються церкви) і ПРАВООХОРОННУ (забезпечуючи їх дотримання) функції.

Конституційні положення щодо релігії були започатковані Декретом Ради Народних Комісарів РСФСР

“Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (23 січня 1918 р.), а на Україна Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду в лютому 1919 р., який повністю наслідував декрет РСФСР.

Правові норми поставили релігію (зокрема православ'я) поза законом. Оскільки позбавляли: церкви — майна, духовенство — громадянських прав, релігійні організації — умов існування. Система радянського антирелігійного законодавства остаточно склалася наприкінці 20-х років. Аналіз законодавчих актів радянської держави з часу її виникнення виявляє закономірну, неприховану антирелігійну спрямованість законодавства.

Постанова ВЦВКу і РНК РСФСР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об'єднання” стала юридичною базою нищення православ'я на Україні за радянських часів. Дана постанова є ключовою з кількох причин. По-перше, вона суттєво змінила чинне на той час антирелігійне законодавство і формально закріпила посилення тиску на релігію. По-друге, з цим актом був безпосередньо пов'язаний другий наступ на релігію, що розпочався у 1929 р. І, останнє, постанова 1929 р. настільки досконало відображала ставлення радянської влади до релігії, що залишилася чинною аж до 1990 р.

Встановлення радянською державою правого статусу релігійних організацій, священослужителів, визначення рамок “свободи совісті” стала юридичною базою нищення православ'я на Україні. Разом з тим, державна політика щодо релігії виходила за рамки окреслені чинним правовим законодавством. Її зміст і характер визначався специфікою тоталітарної держави. На протязі періоду, що досліджується тоталітарний режим проходив стадію становлення, формуючи свої механізми тиску на суспільство. У відповідності до загальнодержавних тенденцій склалася і антирелігійна політика. Контролюючі і регулюючі функції все більше переходили у компетенцію караючих органів, які фактично перетворилися на найвагомішу силу в державі. Реальна влада все більше концентрувалася в руках структур НКВС та ДПУ, для діяльності яких було характерним порушення чинного законодавства. Силкові методи регулювання релігійного життя, суворі регламентація не тільки зовнішніх проявів діяльності релігійних організацій, але й втручання у внутрішні справи церкви стали основою політики радянської держави.

У другому розділі — “Православні конфесії України.” — досліджується виникнення, розвиток і ліквідація православних конфесій на Україні.

З кінця 80-х років XVII ст. православна церква на Україні входила до складу Російської православної церкви (РПЦ), а Київський митрополит підпорядковувався Московському патріарху. На 1914 р. РПЦ мала на Україні 9 071 церкву, біля 24 тисяч представника духовенства, зокрема більше 10,5 тисяч священослужителів. На Україні існувало біля 100 православних монастирів, в яких проживало 12 тис. ченців та черниць. Православні віруючі склали переважну більшість населення України.

Не дивлячись на спільну діяльність держави та обновленського руху по дискредитації тихонівської церкви, значних успіхів не було досягнуто. На початок 1925 р. обновленці мали менше 2 900 парафій, тоді як патріаршої орієнтації притримувалися майже шість тисяч парафій. У 1925-1926 рр. обновленський рух досягнув свого апогею — на січень 1926 р. нараховувалося 3500 обновленських парафій. Але штучно створена популярність почала швидко падати. Мета дискредитації патріаршої церкви, за великим рахунком, не була досягнута.

На початку 20-х років особливого значення серед православних конфесій в Україні почала набувати церква, що носила національний характер і була покликана відіграти визначну роль у державотворчому процесі.

У жовтні 1921 р. відбувся всеукраїнський православний церковний собор — перший собор Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), на якому 21 жовтня було обрано митрополитом В.Липківського.

Автор, використовуючи архівну статистику, підрахував, що в Україні на середину 1925 р. було зареєстровано до десяти тисяч православних громад різних конфесій, в яких нараховувалося до 8 млн. членів. За цими підрахунками до старослов'янської орієнтації відносилось до 6 300 громад (біля 5,5 млн. членів), до синодальної церкви перейшло 1868 громад (1 млн. членів), до УАПЦ належало 1000 громад з (600 тис. членів). При обрахуванні кількості членів враховувались лише зареєстровані у документах влади)

Проведені статистичні дослідження дають можливість зробити припущення, що поширення православних конфесій залежало від територіальних

особливостей регіонів. Аналіз статистики свідчить, що обновленство краще поширювалося у південно-східних районах. На шлях побудови національної церкви ставали території близькі до центру УАПЦ - Києва.

Аналіз відносної кількості громад по конфесіям дозволяє прослідкувати залежність рівня впливу тих чи інших течій православ'я від територіального (а відповідно і національно-соціального) розповсюдження. Безперечно більшість православних громад майже на всій території України на 1929 р. притримувалася традиційної (за умов Російської імперії), так званої старослав'янської орієнтації. В Поліссі вони склали 80% від трьох основних православних конфесій, поширених на Україні, на Правобережжі — 48%, на Лівобережжі — 70%, в промислово-гірничих районах — 75%, а на півдні — 69%. До синодального обновленського руху, який на цьому етапі діяльності активно підтримувався державними органами, перейшло на Правобережжі 28% православних громад, на Лівобережжі — 17%, на півдні України — 30%, у промислових районах — 20%, на Поліссі — 14% громад конфесій, що вивчаються. На засадах української національної церкви, яка нещадно переслідувалася весь період свого недовгого існування, на 1929 р. залишилося: на Правобережжі — 24%, на Лівобережжі — 13%, у Поліссі тільки 6%, у промислово-гірничому районі 5%, а на півдні України лише 1%.

Приналежність до певної конфесії визначалась у значній мірі ставленням держави до даної течії. Цим пояснюється досить висока частка релігійних громад по всій Україні, які прийняли обновленство. Прибічниками синодальної церкви на 1929 р. стали в середньому по Україні 23% православних громад трьох конфесій, що вивчаються.

Невисока відносна кількість громад УАПЦ (14%), з одного боку пояснюється постійною протидією держави, з іншого, — на півдні й сході України — занадто високим рівнем русифікації цих регіонів. Висока кількість громад старослав'янської орієнтації — 63% — свідчить не про прихильність до російської церкви, а про дотримання традицій, що склалися за три століття панування Російської православної церкви.

Православ'я було українською національною релігією не за мовою проповідання, а за змістом народної віри, специфічно-національним релігійним світосприйняттям, формою та сутністю українських релігійних обрядів та звичаїв. Тому автор вважає

можливим залишити за рамками даного дослідження міжконфесійні розбіжності православ'я України. Проблема співвідношення і співіснування різних православних конфесій, це окреме складне питання яке потребує окремого глибокого вивчення.

Аналіз наявних історичних матеріалів, проведений у даному розділі, дозволяє зробити деякі узагальнення щодо долі православ'я на Україні періоду що вивчається.

Якщо у в перше десятиліття свого панування радянська влада переважно застосовувала політику лавірування у вирішення релігійних питань, то наприкінці 20-х років ситуація змінилася. Держава розпочала реаліовувати політику завоювання українського села. Безумовно, що українське селянство продовжувало залишатися — і по суті і по зовнішнім проявам — глибоко віруючим. Наступ на релігію, розпочатий у 1929 р. був тісно пов'язаний з процесом руйнування українського села. З одного боку, закриття церков, переслідування духовенства та віруючих стало невід'ємною часткою "соціалізації" села. З іншого, у особі селянства руйнувалася основна соціальна база православ'я.

З кінця 20-х років держава перестала дивитися на певні релігійні угруповання як на реальних чи потенційних, тимчасових союзників. Всі існуючі церкви (в тому числі і православні) України визнаються ворогами приреченими на винищення.

Визначившись взагалі щодо церкви, як соціального інституту шкідливого для радянського режиму, державна влада на протязі першого десятиліття експериментування чітко визначила й своє ставлення до різних православних конфесій. Єдиною офіційно визнаною конфесією на початок 30-х років залишилася Російська православна церква. Органи управління інших православних конфесій були ліквідовані. Разом з тим політика щодо священослужителів, громад, церковних споруд РПЦ відрізнялася від ставлення до інших конфесій хіба що в деталях. РПЦ разом з іншими православними церквами прирікалась на знищення.

У третьому розділі — "Форми і методи боротьби проти православ'я" — класифікуються та детально аналізуються заходи радянської влади направлені на нищення православ'я.

Аналіз досліджуваних матеріалів виявив закономірності антирелігійної діяльності державних органів. Політика радянської влади не була сукупністю

випадкових виявів агресії проти релігії, а являла собою всеохоплюючу систему репресивних заходів.

Існувала й успішно діяла система руйнування керівних органів православних конфесій. Автор дослідив методи та форми роботи державних структур у цьому напрямку, виділивши основні з них: переслідування аж до знищення найбільш впливових ієрархів церков; розкол існуючих керівних церковних органів, створення нових, керованих владою; створення мережі провокаторів; вербування священослужителів карними органами; офіційна ліквідація (розпуск) вищих церковних органів.

У роботі вивчені такі основні напрямки антирелігійної діяльності: а) переслідування священослужителів за приналежністю до стану духовенства; б) нищення храмів, як матеріальної бази церкви; в) позбавлення віруючих права на свободу совісті.

Переслідування духовенства почалося з часу встановленням радянської влади. Але систематичне знищення його як класу набрало сили лише з кінця 20-х років. Проти священослужителів використовувалися всі форми соціального тиску (юридична безправність, матеріальна залежність, моральне знування). Найбільший ефект давало притягнення до карної відповідальності. Засудження священослужителів до різних видів покарання аж до смертної кари призвели до потрібних владі наслідків. На середину 30-х років духовенство як соціальна верства практично зникло.

Другим значним напрямком антирелігійної діяльності радянської держави було закриття та нищення церков. Закриття храмів, що проводилося масово, проти волі народу і з порушенням чинного законодавства, позбавляло віруючих можливості задовольняти свої духовні потреби. Варварське руйнування церковних будівель не тільки наносило велику шкоду архітектурним пам'яткам України, але й не допускало передачі релігійних традицій наступним поколінням.

Порушення права віруючих на свободу совісті примушувало їх приховувати свої релігійні почуття, позбавляло можливість виховувати у відповідності до власних духовних цінностей підрастаюче покоління. Таким чином в значній мірі перервалося відтворення духовних засад українського народу в нових поколіннях.

У висновках зроблено основні підсумки дослідження:

— виділення з Російської православної церкви течій православ'я, що створювали власні церкви,

стало закономірним наслідком тогочасних суспільних умов;

— православні течії, що існували на початку 20-х років на Україні, розподіляються на дві групи: загальнореформіські течії, що розповсюдилися по всій території підпорядкованій Московському патріархату; православний рух національного спрямування за створення автокефальної церкви в рамках незалежної Української держави. Найбільш вагомим представником першої групи було обновленство, другої — УАПЦ;

— після певних маніпуляцій з релігійними угрупованнями на кінець 20-х рр. держава уніфікує свою політику щодо всіх православних конфесій: основу державної політики радянської влади щодо релігії становило визначення церкви як ідеологічно ворожого соціального інституту, призначеного на винищення.

— ретроспективний аналіз законодавчих актів радянської держави з часу її виникнення виявляє закономірність і послідовність у формуванні антирелігійно спрямованого законодавства;

— разом з тим, специфічні умови тоталітарної держави породжували практику постійного порушення законодавства в бік найширшого застосування репресивних заходів.

— синтез антирелігійної спрямованості радянського законодавства з політикою винищення всього “несоціалістичного” породив трансформацію негативного ставлення до релігії в гоніння на церковні організації;

— у 20-ті роки практика насильницького закриття церков, нищення релігійних споруд, переслідування духовенства не була визначальною у державній політиці: серед методів тиску на релігійні організації переважали адміністративні та фінансові;

— якісно новий етап розпочався в 1929 р. — наступ на релігію поєднувався з процесом пролетаризації селянства як класу, була створена цілісна система антирелігійної діяльності, репресивні заходи радянської влади охоплювали всі галузі церкви, як соціального інституту;

— задля нищення православ'я радянська влада: ліквідувала керівні органи конфесій, переслідувала духовенство, закривала церкви, застосовувала утиски до віруючих.

— порушення права віруючих на свободу совісті примушувало їх приховувати свої релігійні почуття,

позбавляло можливості виховувати у відповідності до власних духовних цінностей підрастаюче покоління;

— масовий опір антирелігійній політиці (у різних формах), охоплюючи практично всю територію України, був особливо відчутним у сільській місцевості;

Таким чином, спираючись на дане дослідження можна стверджувати, що антирелігійна політика радянської влади мала чітко спланований характер. Хоча вона не досягла своєї остаточної мети — знищення релігії в радянському суспільстві — її втілення призвело до того, що в значній мірі перервалося відтворення духовних засад українського народу в нових поколіннях.

Вивчення історія православ'я 20-х — середини 30-х років повинно стати джерелом досвіду для фахівців-практиків, що займаються релігійною проблематикою.

Апробація дослідження. Дисертація пройшла обговорення на кафедрі новітньої історії України Київського університету імені Тараса Шевченка. Окремі положення дослідження доповідалися у радіопрограмі "Конституція, держава, сатбільність." (Українське радіо, 1 програма, вересень 1996).

Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення в наступних публікаціях автора:

1. "Монастирі України: історія нищення" // Київська старовина. — 1995. — 0,4 друк. арк.
2. "Загально-національна церква: бути чи не бути?" // Нова політика. — 1996. — №1 — 0,4 друк. арк.
3. Монастирі України (з історії) // Україна. — 1994 №23-24. 0,4 друк. арк.
4. "Релігійність подільського селянства у 20-х роках". Тези доповідей X Вінницької історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця. — 1991
5. "Державна політика щодо православ'я України 20-30-х років ХХ ст." Тези доповідей XIV Вінницької історико-краєзнавчої конференції. — Вінниця. — 1995.

АННОТАЦІЯ.

Слободянюк Э.П. Православие на Украине в 20-х — середине 30-х годов ХХ века.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 — История Украины, рукопись, Киевський університет імені Тараса Шевченка.

В диссертации на основе широкого круга источников исследована судьба православия на Украине; проанализирована политика советской власти по религиозным вопросам.

Выявлено наличие закономерности и последовательности антирелигиозной деятельности советского государства. Установлено, что преследование православия имело спланированный характер.

Воплощение антирелигиозной программы советской власти привело к тому, что в значительной степени прервалось воспроизведение духовных основ украинского народа в новых поколениях.

SUMMARY.

Slobodyaniuk Elna P. Orthodoxy in Ukraine in 20-ies — middle 30-ies of XX century.

Dissertation for a scientific degree of Candidate of History on speciality 07.00.01 — History of Ukraine, the Kiev University named after Taras Shevchenko, Kiev, 1995.

In present dissertation on the basis of broad bibliography the fate of Ukrainian Orthodoxy is studied and the policy on the religion questions of Soviet regime analysed.

The regularity and consistency of anti-religion activity of the Soviet state is found out. It is pointed out that the persecution of the Orthodoxy was well-planned by the regime.

The embodiment of the anti-religion programme of the Soviet regime led to the interruption of transferring the main spiritual grounds of the Ukrainians to new generations.

Ключові слова: православна церква, релігійні конфесії, національна церква, антирелігійне законодавство, народний рух на захист віри.

Подписано к печати 21.10.96 г. Формат 10x84
 Объем 1 условных печатных листов.
 Заказ № 1325 Тираж 100 экз. Бесплатно
 размножено ГНЦ Минстата Украины ООП

437745

AB 35.981

AB 35.981